

TÁTRAI PATRIK¹

A KÁRPÁTALJAI MAGYAR SZÓRVÁNY TÍPUSAI, TAGOLÁSI LEHETŐSÉGEI²

A Kárpát-medencei magyar kisebbségi közösségek tagolására régóta alkalmazott, ám napjainkban némileg háttérbe szoruló analitikus kerete a szórvány. A szórvány fogalmának létrejöttében fontos szerepet játszott az a felismerés, hogy a Kárpát-medencei magyar közösségek jelentősen eltérő demográfiai, társadalmi rétegzettségű, asszimilációs stb. mutatókkal jellemezhetők a magyarok helyi vagy térségi arányának függvényében. Így aztán a kutatások homlokterében gyakran megjelent az egyes nagyrégiókon belül a tömb és a szórvány közötti különbségek vizsgálata. Ugyanakkor a szórványkutatások többségének – a szórvány fogalmának képlékenysége, dinamikája, tartalmi különbségei miatt – elsődlegesen a kiindulópontot, azaz a „ki a szórvány” kérdést kellett megválaszolnia, és csak kevés tanulmány tűzte ki céljául a szórvány belső tagolását, tipizálását.

A szórványtipológiát kínáló munkáknak alapvetően két csoportja körvonalazódik. Időrendben is az első, már az 1930-as évek erdélyi kutatásaiban megjelenő tipizálás elsősorban az etnikai arányokon, a magyar népesség abszolút számán, kisebb mértékben regionális különbségek bemutatásán alapul.³ A későbbiekben a fenti kritériumok már főként a „ki a szórvány”⁴ meghatározásához nyújtottak alapot, azonban ezen megközelítés

1 A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, valamint az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja támogatta.

2 A *Kárpátaljai magyar szórvány kutatása* című projektet a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. finanszírozta, és a Momentum Doctorandus Kárpátaljai Magyar Doktoranduszok Szervezete koordinálásával valósult meg 2018-ban. A kutatás 2019-es folytatását az MTA *Migrációs folyamatok és geopolitikai kihívások Ukrajnában és Magyarországon* c. mobilitási támogatása tette lehetővé. A terepmunkát Erőss Ágnessel, Ferenc Viktóriával, Kovály Katalinnal és Orosz Sándorral végeztük, közös munkánk, megbeszéléseink megalapozták a terepre vonatkozó ismereteimet. Köszönettel tartozom Molnár Józsefnek, akinek a szövegre vonatkozó pontos és fontos meglátásai nagyban segítettek a tanulmány végső formába öntésénél. Végül e tanulmányt Ilyés Zoltán emlékének ajánlom, akinek a szórványra vonatkozó munkái, valamint közös felvidéki terepi kutatásunk alapvető inspirációt jelentettek e dolgozat megírásához.

3 Pl. Venczel József: *Művelődéspolitikai vázlat*. In: *Uő: A falumunka útján*. Orbán Balázs Közművelődési Egyesület: Székelyudvarhely – Budapest, 1993. 149–173.

4 Tanulmányomban nem tekintem szórványtipizálásnak a szórvány definiálását, kvantitatív lehatárolását. Utóbbi áttekintését részletesen ld. Tátrai Patrik: *A Kárpát-medencei magyar szórványok településszerkezete és főbb demográfiai jellemzői*. *Kisebbségi Szemle*, 2017. 2 (1). 7–31.

folytatásaként, továbbfejlesztéseként értelmezhető az ezredfordulón Vetési László által a romániai magyarságra felvázolt integrációs-asszimilációs skála,⁵ valamint a Mirnics Károly nevéhez fűződő szórványkataszter, amely a vajdasági magyarság demográfiai és intézményi jellemzők alapján felállított legkoherensebb szórványtipizálási kísérlete.⁶ Ezen első megközelítéshez/csoportozáshoz sorolhatjuk azokat a munkákat, amelyek a szórványt – az alapnak tekinthető etnikai aránykategóriákon, magyar népességszámon túl – az intézményrendszer egy kiemelt tényezője alapján, jellemzően az anyanyelvű iskolák meglétén, helyzetén keresztül kísérik meg csoportosítani.⁷ Utóbbiak közül elsősorban Orosz Ildikó Kárpátaljára fókuszáló csoportosítását emelném ki, amely az anyanyelvi oktatási intézmények megléte mellett – Vetésihez némileg hasonlóan, de inkább csak az etnikai arányokra alapozva – egyfajta asszimilációs/regressziós tipizálást nyújt. E rendszerben a szórvány/nem szórvány kettősség a járási szinten jelenik meg, míg települési szinten a billenő–sorvadó–elvesző–elveszett skálát alkalmazza.⁸

A fent bemutatott első csoport általános jellemzője a veszteségolvasat, azaz a szórványt mintegy elvesztő közösséget, a magyar nemzet szempontjából mint veszteséget jelenítik meg. Jelentős részük nem pusztán tipizál, hanem szórványgondozási, szórványoktatási stb. stratégiákat is megfogalmaz, tehát e csoport jellemzően akcionista megközelítésű.

A második csoport elvi alapon nem tartja lehetségesnek a teljes körű, általános érvényű tipizálást. Biczó Gábor megfogalmazásában „*a szándék, hogy a szórvány eseti típusainak jellemzése megalapozhat egy általános szórványfogalmat, hiú ábrándnak tűnik. A legtöbb, ami ily módon elérhető, hogy a szórvány fogalmához rendelhető modális típusokról átfogó listát készítsünk.*”⁹

5 Vetési megkülönbözteti a „*történelmileg elrománosodott, magyar eredettudat nélküli románság, magyar eredettudatú román, első nemzedékes beolvadt, etnikumváltó nyelvcsere magyarság, halmozottan hátrányos helyzetű etnikum, veszélyeztetett népességű etnikum, távlatilag veszélyeztetett etnikum, etnikai és nyelvsziget*” típusait. (Vetési László: Szórványstratégia – nemzetstratégia. *Magyar Kisebbség*, 2000. 6 (2). Letöltés helye: <http://epa.oszk.hu>; letöltés ideje: 2020. 03. 30.)

6 Mirnics a szórvány négy kategóriáját különbözteti meg: 1. 1991-ben és 2002-ben is volt magyar tannyelvű iskolája, művelődési és közéleti intézménye, de a születési ezrelék nem elég a népességreprodukcióhoz; 2. Megszűnt a magyar tannyelvű oktatás, de még vannak a magyar közösség által működtetett művelődési és közéleti intézmények; 3. Megszűntek a művelődési és közéleti intézmények, de továbbra is igénylik ezek szolgáltatásait a magyar kisebbség nagyobb központjaiból; 4. A közösségi élet megszűnt, csupán egyénekre korlátozódó, esetenkénti egyházi szertartás igénylése. Mirnics Károly: Nemzeti kisebbségből szórványnépesség. In: Gábrity Molnár Irén – Mirnics Zsuzsanna (szerk.): *Kisebbségi létjelenségek*. MTT: Szabadka, 2003. 25–84, itt: 73–81.

7 Például Gábrity Molnár Irén: Mit értünk szórványmagyarság alatt Vajdaságban? *Létünk*, 2005. 35 (3). 19–31.; Orosz Ildikó: *Ki a szórvány Kárpátalján?* Előadás a „Magyar nyelvtanítás és nyelvápolás a Kárpát-medence szórványvidékein” című konferencián, Teleki Alapítvány, Budapest, 2012. 04. 13. Letöltés helye: <https://docplayer.hu>; letöltés ideje: 2020. 03. 30.

8 Orosz, 2012. Ki a szórvány, i.m.

9 Biczó Gábor: A szórványkérdés transznacionális dimenziói és a magyar szórványkutatás. In: Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Gondolat – MTAKI: Budapest, 2005. 21–42, itt: 38.

Az e csoportba sorolható munkák ennél fogva inkább csak egyes kritériumok, szempontok szerint elemzik a szórványt, átfogó tipizálást nem adva.¹⁰ Ezek a szempontok sokrétűek lehetnek, de általánosan elfogadottnak elsősorban azok a strukturális tényezők számítanak, amelyek viszonylag objektíven megragadhatók (pl. falu–város különbsége, allochton–autochton dichotómia).¹¹ De abban a legtöbb szerző egyetért, hogy a szórványok esetében a helyi tényezők is meghatározók, tehát pusztán strukturális jellemzők mentén nem lehet átfogóan definiálni, tipizálni a szórványt.

Kárpátalja vonatkozásában általánosságban is kevés munka fókuszált eddig a szórványra. Ezek a kutatások – egy kiterjedtebb interdiszciplináris kutatást leszámítva¹² – többnyire az oktatási helyzetet vették górcső alá,¹³ illetve az identitás,¹⁴ a médiahasználat¹⁵ és a nyelvhasználat¹⁶ tömb és szórvány szerinti sajátosságait mutatták be. Átfogó kárpátaljai szórványtipológia pedig egyáltalán nem lett még publikálva.

Jelen tanulmányban éppen ezért a kárpátaljai szórványok típusait, tagolási lehetőségeit kísérlem meg áttekinteni. Dolgozatomban egyaránt alkalmazom a fent bemutatott két irányzat eszközkészletét, és feltárom, hogy milyen mértékben lehetséges a két módszer szintetizálása. Ugyanakkor munkám hangsúlyozottan nem akcionista, nem fogalmaz meg szórványstratégiát, arra azonban törekszem, hogy a szórványpolitikák megfogalmazásához használható elemzést, átfogó tipológiát nyújtsak.

10 Ld. pl. Ilyés Zoltán: Szórványkutatás, szórványértelmezés. Megjegyzések a Kárpát-medence szórványközösségeinek társadalomtudományi vizsgálatához. In: Ilyés – Papp, 2005. Tanulmányok a szórványról, i.m. 64–77.; Bárdi Nándor: Kisebbségkutatás – szórványkérdés. Előadás a nagydobronyi szórványkonferencián, 2001. 10. 27.

11 Lásd Bodó Barna reflexióját Ilyés Zoltán (2005) és Bárdi Nándor (2001) tipológiai szempontjaira. Bodó Barna: Szórványnarratívák. In: Ilyés – Papp 2005. Tanulmányok a szórványról, i.m. 43–51, itt: 46–47.

12 Orosz Ildikó (szerk.): *Magyarok a Tisza-forrás környékén. A felső-Tisza-vidéki magyarok anyanyelvi-oktatási helyzete egy kutatás tükrében*. PoliPrint: Ungvár, 2007.

13 Orosz Ildikó: Anyanyelvi/anyanyelvű oktatás szórványban. Kárpátaljai helyzetkép. *Regio*, 2001. 12 (4). 159–180.; Ferenc Viktória – Séra Magdolna: Iskolaválasztás Kárpátalján. *Kisebbségkutatás*, 2012. 21 (3). 473–513.; Séra Magdolna: Magyarok a szórványban a többségi oktatásban (interjúzás tapasztalatai Beregrákoson). *Kisebbségkutatás*, 2013. 22 (4). 122–136.; Cserniczkó István: Magyar nyelvű oktatás Kárpátalján: kihívások, perspektívák. In: Beregszászi Anikó – Hires-László Kornélia (szerk.): *Meszelt falakon túl. Születésnap kiadvány a Kótyuk István tiszteletére*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Filológiai Tanszék – Hodinka Antal Intézet: Beregszász, 2015. 33–67.; Papp Z. Attila: Oktatás a (nyelv) határon: közelkép a kárpátaljai magyar szórványoktatásról. *Kisebbségkutatás*, 2015. 24 (3). 129–151.

14 Molnár József: A kárpátaljai tömb és szórványmagyarság identitástudatának eltérései. *Pro Minoritate*, 2007 Tavasz, 135–150.

15 Dobos Ferenc: *A médiahasználat változása az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarság körében 2001–2014/2*. Médiatudományi Intézet: Budapest, 2015.

16 Dudics Lakatos Katalin: Nyelvi tudat és nyelvhasználat Kárpátalja magyar iskoláiban (szórványban és magyar tömbben). *Acta Academiae Beregsasiensis*, 2015. 14 (1). 27–44.

Mi a szórvány Kárpátalján?

Mint ahogy a szakirodalomban és a közbeszédben általában, úgy Kárpátalján, a Kárpátaljjal foglalkozó munkákban is viszonylag képlékeny, hogy mit takar a szórvány fogalma. A közbeszédben általában a felső-Tisza-vidéki magyarlakta települések jelennek meg szórványként, a szakirodalomban ennél azonban jóval összetettebb a helyzet, bár fontos hangsúlyoznunk, hogy a szórvány definiálására Kárpátalján eddig nem sok kísérlet történt.

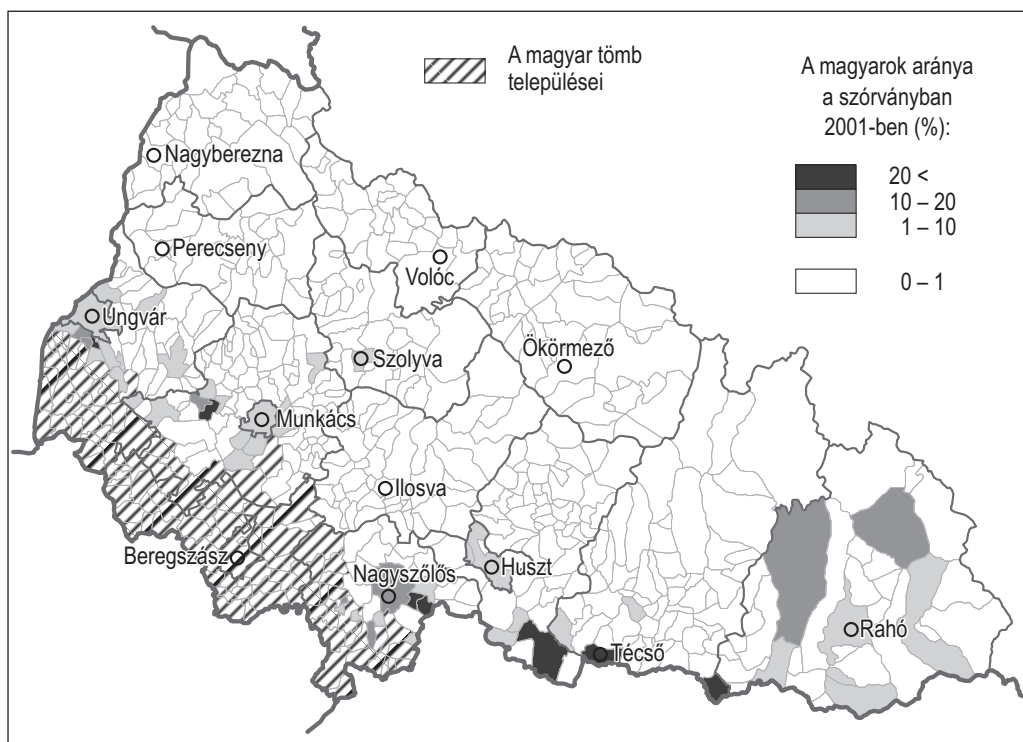
Orosz Ildikó meghatározása szerint „szórványnak tekintjük azt a nemzeti kisebbséget, amely több generáción keresztül egy adott térségben letelepedve él, és valamely történelmileg meghatározott társadalmi-gazdasági folyamat hatására az adott régiókban elvesztette társadalmi befolyását, abszolút és relatív számaránya egy meghatározott – a nemzeti kisebbségek erős helyzete szempontjából – »billenőpont« alá került, érdekérvényesítési potenciáljának csökkenése következtében kulturális, anyanyelvi intézményeinek nagy részét elvesztette, vagy már nem képes azokat önerőből fenntartani, ugyanakkor identitása még erős és anyanemzetéhez köti, bár a nyelvcsere folyamata előrehaladt.”¹⁷ E definíció alapján tehát a szórvány lényegi jellemzői közé tartozik az adott közösség őshonossága (ide véve az egy-kétszáz éve betelepült csoportokat is), az etnikai csoport száma és aránya adott területen, az intézményesültség, illetve – a Vetési László gondolatmenetére¹⁸ rímelő – önfenntartó-képesség hiánya. A definícióban összességében a „klasszikus” megközelítést tükrözi, amiben megjelenik a regresszió, a veszteségolvasat is (az „elvesztette” szó kétszer is szerepel).

A 2018-ban kezdődött kárpátaljai szórványkutatásban a szórványt térkategóriaként, térbeli értelmezési keretként definiáltuk, azaz szórványnak tekintettük, ami nem a tömb része (1. ábra). De mivel a területi lehatárolás kérdései is rendkívül szubjektívek, így a szórvány értelmezésekor nem csak az objektív/számszerűsíthető jellemzőket emeltük ki; ehelyett a szórvány egyik legfontosabb sajátosságának azt gondoljuk, hogy „az adott közösség információs és interperszonális kapcsolatrendszerének összessége (tehát nem egyéni szinten értelmezve) – a települési vagy kistérségi etnikai viszonyokból adódóan – elsősorban nem etnikus (kisebbségi) alapon szerveződik.”¹⁹

17 Orosz, 2001. Anyanyelvi/anyanyelvű oktatás, i.m. 160.

18 Vetési, 2000. Szórványstratégia, i.m.

19 Tátrai Patrik: Bevezető: A kárpátaljai magyar szórvány kutatása. *Regio*, 2020. 28 (1). 5–34. Mindezt – retrospektív módon – Orosz Ildikó visszaemlékezése is megerősíti, aki szerint a Szovjetunió végnapjaiban „az ott [Felső-Tisza-vidéken] élő magyarok a kárpátaljai tömbmagyarság számára olyan kuriózumnak számítottak, mint a kárpátaljai magyarság az anyaországiak számára a kilencvenes évek elején.” (Orosz Ildikó: Bevezetés. In: Uő, 2007. Magyarok a Tisza-forrás környékén, i.m. 7–8.)

1. ábra: A magyar nemzetiségűek aránya a magyar tömbön kívüli településeken 2001-ben

Napjainkig a kárpátaljai szórvány számszerűsítésére is csak kevés kísérlet történt. Molnár József a szórvány kvantitatív határának a 20%-os küszöböt tartja.²⁰ Továbbá számszerűsíti a „nyelvsziget” tartalmát is: eszerint a magyar tömbön kívüli, 20–50%-ban magyarlakta települések sorolhatók ide.²¹ A nyelvsziget terminus lényegében az összes, a kárpátaljai magyar településterületet bemutató munkában megjelenik, részben a szórvány részeként,²² részben pedig a szórvánnyal egyenrangú fogalomként.²³ Ugyanakkor – Molnár idézett cikkét leszámítva – a tartalma némileg homályban marad, csak sejthető, hogy a magyarok magasabb aránya, esetleg az őshonosság (pl. koronavárosok), a településen belüli kompakt elhelyezkedés is szerepet játszik a nyelvszigetként való értelmezéskor. A nyelvszigetek

20 Molnár József – Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség: Beregszász, 2005.; Molnár, 2007. A kárpátaljai tömb, i.m.

21 Molnár, 2007. A kárpátaljai tömb, i.m. 135.

22 Pl. Orosz, 2001. Anyanyelvi/anyanyelvű oktatás, i.m.

23 Pl. Molnár, 2007. A kárpátaljai tömb, i.m.; Gabóda Éva: A felső-Tisza-vidéki magyar tannyelvű óvodák helyzete a kataszteres adatbázis tükrében. In: Orosz, 2007. Magyarok a Tisza-forrás környékén, i.m. 82–92, itt: 83.

legszűkebb értelmezése Beregrákost és Visket foglalja magába,²⁴ de a legtöbb megközelítés Técsőt, Aknaszlatinát,²⁵ esetleg a nyelvhatár menti városokat (Ungvár, Munkács és Nagyszőlős)²⁶ is ide sorolja. Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy ezen településeken a helyiek nem tekintenek magukra szórványként, és a kárpátaljai magyarság sem szórványként azonosítja őket.²⁷

A szórvány meghatározása azonban nemcsak felülről (azaz a tömb és szórvány közti határvonal meghúzója), hanem alulról is képlékeny: utóbbi azt jelenti, hogy az egyes források abban is különböznek, hogy mit tekintünk a magyar településterület részének, mely települések érik el egyáltalán azt a küszöböt, hogy a szórvány csoportjába kerüljenek. A szakirodalomban két megközelítés körvonalazódik: az egyik a demográfiai arányok alapján,²⁸ a másik pedig tágabb határokat alkalmazva, a múltban magyar településeket, illetve azon településeket is ide sorolja, ahol léteznek még római katolikus vagy református gyülekezetek – habár ezek egy része, német vagy szlovák gyülekezetként működik, ahol a magyar nyelv szerepe sokszor marginális.²⁹

Mivel a szórvány lehatárolása alulról és felülről is eltérő kritériumokra épül, ezért nem meglepő, hogy az egyes kutatások sokszor más-más településeket határoznak meg szórványként. Így Orosz (2001) 52, Molnár és Molnár D. (2005) 29, Orosz (2012) 75, Tátrai (2020) pedig 37 települést azonosít szórványként. Ezek közös halmaza azonban mindössze 17 település.³⁰

-
- 24 Cserniczkó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely: Budapest, 1998.; Orosz, 2001. Anyanyelvi/anyanyelvű oktatás, i.m.
- 25 S. Benedek András: Népek és nemzetiségek Kárpátalján, I. *Iskolakultúra*, 1994. 4 (8). 14–20.; Molnár – Molnár D., 2005. Kárpátalja népessége, i.m.; Molnár, 2007. A kárpátaljai tömb, i.m.; Molnár D. István: *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram: Budapest, 2018.
- 26 Pl. Dupka György: *Fogyó, gyarapodó nemzetiségek, érdekképviseletek Kárpátalján*. Intermix: Ungvár – Budapest, 2011. Más kutatások ugyanakkor ezen településeket egyértelműen szórványként vagy szórványosodó településként határozzák meg, hangsúlyozva, hogy Kárpátalján a szórvány nem csak a Felső-Tisza vidékére terjed ki, ld. Séra, 2013. Magyarok a szórványban, i.m.; Papp Z., 2015. Oktatás a (nyelv)határon, i.m.
- 27 Ld. Orosz Ildikó: Szórványok anyanyelvi/anyanyelvű oktatásának helyzete Kárpátalján a XXI. század elején. In: Uő. (szerk.): *Magyarok a Tisza-forrás környékén. A felső-Tisza-vidéki magyarok anyanyelvi-oktatási helyzete egy kutatás tükrében*. PoliPrint: Ungvár, 2007. 10–44, itt: 11–12.
- 28 Molnár – Molnár D., 2005. Kárpátalja népessége, i.m.; Tátrai, 2020. Bevezető, i.m.
- 29 Ezeket együttesen tekinthetjük regressziós szórványoknak is; ld. Orosz, 2001. Anyanyelvi/anyanyelvű oktatás, i.m.; Orosz, 2012. Ki a szórvány, i.m.; Botlik József – Dupka György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Intermix Kiadó: Ungvár – Budapest, 1993.
- 30 Azonban ha Molnár és Molnár D. (2005) csoportosításából csak az explicit szórványnak nevezett településeket számítjuk, amiben nincsenek benne a városok, akkor csak 12, többnyire felső-Tisza-vidéki település közös.

A kárpátaljai szórvány tipizálási, tagolási lehetőségei

A kárpátaljai magyar szórványok tipizálási lehetőségeit Ilyés Zoltán szempontjait követve³¹ dichotomikus ellentétpárok segítségével igyekszem bemutatni. Az általam alkalmazott elemzési szempontok alapvetően a szórványok strukturális helyzetéből adódnak, így nem, vagy csak kevésbé foglalkoznak az Ilyés Zoltán által részletesebben bemutatott emlékezőskultúrával vagy a szórványidentitás kérdéseivel. A kárpátaljai szórvány tagolásában megítélésem szerint a falu–város, allochton–autochton különbség, valamint a szórvány térbeli jellemzői (szigethelyzet–diszperz helyzet–tömbperemi helyzet) kínálja a leghatékonyabb – sokszor összefonódó, sokszor elkülönülő – elemzési kereteket.

Falu–város

Terepi tapasztalataink alapján a legfontosabb differenciáló tényező a kárpátaljai szórványon belül az urbánus–rurális közösségek közötti különbség. Kárpátaljára is igaz az, ami az egész Kárpát-medencére, hogy – legalábbis számszerűségét tekintve – a szórványok nagy többsége város lakó.³² Azonban a különbségek egy részét nem önmagában a településhierarchiában elfoglalt pozíció, inkább a népességszám befolyásolja. Ungvár és Munkács magyarsága más paraméterekkel, jellemzőkkel írható le, mint a kisvárosias, ámde szintén szórványnak számító Nagyszőlős, Huszt, Técső vagy Rahó magyar közösségei.

A városi szórványok betelepülési koruk, származási helyük és felekezeti összetételük szerint is igen vegyesek.³³ Erre jó példa esetünkben Ungvár, amely minden hatalomváltás, gazdasági-társadalmi megrázkódtatás időszakában magyar népességének jelentős részét elveszítette (emigráció), hogy aztán a városi magyarság a magyar tömb falvaiból töltődjön újra (pl. a szocialista urbanizáció időszakában). Ennek és a vallási sokszínűségnek köszönhetően a valódi közösséggé válásuk, továbbá a kutató számára a városi szórvány vizsgálata is nehézségekbe ütközik. Ilyés Zoltán is megállapítja, hogy *„az urbánus szórványok nehezebben kutathatók és átláthatók, a kultúra bizonyos szegmenseiben nem nyilvánvaló és nyilvános, nehezebben mutatkozik meg. Az egyletek, kulturális egyesületek, rendezvények és a városi értelmiség vizsgálatával ugyanakkor diakronikus hosszmeteszben képet kaphatunk a*

31 Ilyés, 2005. Szórványkutatás, i.m.

32 A 2001-es népszámlálás szerint a kárpátaljai magyar szórványok több mint fele 10 ezer főnél népesebb települések lakója volt. Közigazgatási felosztás szerint 64%-uk város lakó, 23%-uk az ún. városi típusú településeken lakik, és mindössze 13% él falvakban.

33 Ilyés, 2005. Szórványkutatás, i.m. 67.

*városi szórványközösségek konstitutív folyamatairól.*³⁴ Utóbbi módszer – bár vannak releváns hozadékaik – mégis korlátozott eredményekkel kecsegtet. Vetési László írja Kolozsvárról – és szavai egybecsengenek ungvári tapasztalatainkkal –, hogy „*hétvégén a 8–10 magyar jellegű kolozsvári kulturális megmozdulás többnyire elitrendezvények, értelmiségi együttlétek, találkozók széles kínálati-változatai. Érdemes megfigyelni, hogy ezek törzsgárdája lényegében ugyanaz a száz-kétszáz, enyhén változó összetételű törzsközönység.*”³⁵ Mindez azt is jelenti, hogy az urbánus szórványok teljes spektrumú, tehát nem csak az elitre fókuszáló kutatása a fenti módszerrel korlátozott eredményességű. Mivel Kárpátalján a vallás, a vallásosság, az egyházi események – bár sokkal kisebb mértékben, mint a falvakban, de – még mindig jelentős szerepet játszanak a hétköznapi életben, így alternatív megoldás lehet a nagyvárosokban zajló egyházi életen, rendezvényeken keresztül vizsgálni, megragadni a szórványt.

Fontos különbség például a falusi és városi szórványok vallási életében, hogy míg előbbiben aktívabb a magyar közösség részvétele a különböző egyházi eseményeken, addig a városokban az egyházak sokszínűbb programokat kínálnak – szoros összefüggésben a városi életformával és az eltérő igényekkel.³⁶ A falusi és városi közösségek lélekszáma közti különbség szintén befolyásolja az egyházak stratégiáit a nyelvi vegyesség kezelésére. Ungváron, ahol a református és római katolikus hívek száma is több száz fő, az egyházak külön ukrán és magyar gyülekezetek megszervezésével reagáltak a hívek nyelvállapot-változására, a nyelvi vegyességre és asszimilációra. Az istentisztelet/misék külön időpontban szervezik; a református egyháznál például úgy, hogy a magyar nyelvű szertartás „védett”, azaz a legfrekvenciáltabb időpontra kerül (2. ábra). Ezzel szemben a rurális térségekben a hívek alacsonyabb száma nem teszi lehetővé ezt a stratégiát, így a bevett gyakorlat az lett, hogy beemelték az ukrán nyelvű részeket a mise/istentisztelet/liturgia nyelvébe. E változás azonban általában csak követte – és nem előidézte – a hívek nyelvállapot-változását, mégis, egyes helyeken feszültséget okozott a kétnyelvűség bevezetése, az ukrán nyelv templomi megjelenése.

34 Uo. 67.

35 Vetési László: Nagyvárosi szórványok, egyházi közösségépítések. *Korunk*, 2014. 25 (6). 24–38, itt: 36.

36 Pl. énekkarok találkozója, beteggondozás, kulturális esték (filmnézés, útibeszámoló), zarándoklatok nagyobb száma.

2. ábra: A református egyház istentiszteleti rendje Ungváron 2018 szeptemberében

A kárpátaljai rurális és urbánus szórványok egyik legfontosabb különbsége az intézményesültség – szoros összefüggésben az intézményeket eltartani képes magyar lakosság számával. Ennek egyik tipikus megjelenési területe az oktatás. Amíg Kárpátalján néhány évvel korábban a magyar tannyelvű intézmények küzdöttek a fennmaradásért, hogy elégséges számú gyermeket tudjanak beiskoláztatni,³⁷ addig az elmúlt években már inkább túljelentkezés van a magyar tanítási nyelvű óvodai csoportok és iskolai osztályok többségében. Ezt elsősorban a magyar intézmények jobb infrastrukturális helyzete, valamint a magyar nyelv iránti keresletnek a vegyes és ukrán családokban való megnövekedése magyarázza. Azonban Ungváron, ahol a magyar oktatás teljes spektruma elérhető, erre több magyar család is úgy reagált, hogy bár számukra fontos, hogy a gyermek (meg)tanuljon magyarul, de ezt a magyar óvodai/iskolai csoportokban nem látják biztosítva, hiszen azokban az ukrán nyelv dominál. Éppen ezért a szülők egy része praktikus okokból (intézmény közelsége), vagy a minőséget előtérbe helyezve (szakmailag felkészültebb, kedvesebb óvó néni/tanár néni, jobb híru/specializált iskola) inkább ukrán óvodába/iskolába adja a gyermeket. A nem magyar anyanyelvű gyermekek és szüleik megjelenése a magyar iskolában azt is jelenti, hogy a gyakorlatban a folyosó nyelve sok esetben az ukrán, és a szülői értekezleteken is van, hogy átváltak ukránra.

A fentiekkel szemben a falusias térségekben, illetve a kisebb létszámú magyar közösségeknél nincs meg a választás lehetősége, sőt, a magyar oktatási intézmények elérhetősége sokszor megoldhatatlan a szülőknek. Kárpátaljai viszonyok között akár már a 10–20 km-es

37 Ferenc – Séra, 2012. Iskolaválasztás, i.m.

távok leküzdése is meghaladja az anyagi/időráfordítások határát. Jó példa erre Gődényháza, ahonnan a legközelebbi magyar iskolába, a 12 km-re levő Nagyszőlősrre alig ingázik néhány gyerek; vagy akár Gyertyánliget, ahonnan – tömegközlekedés hiányában – az aknaszlatinai iskola (25 km) elérése saját autóval is több mint fél óra, saját autó híján pedig rendkívül hosszú és költséges.³⁸

A falu–város, viszonylag jól elhatárolhatónak tűnő dichotómián belül is megjelennek azonban a közties esetek, amelyek fejlődéstörténetükben, jelenükben és magyarságuk asszimilációs pályáiban is külön utat mutatnak. Gyertyánliget és Nagybocksó mind arculatában, mind foglalkozási szerkezetében egyaránt hordoz falusias és városias elemeket, amelyeket a településhierarchiában elfoglalt rangjuk, a városok és falvak közötti ún. „városi típusú település” is tükröz. Mindkét településen a 18. század végén indult meg az ipartelepítés. Gyertyánligeten vasgyár épült 1775-ben, ahol kovácsolt termékeket gyártottak. Nagybocksóra a 19. század közepén telepítették az első (földműves és kézműves) német lakosokat, akik azonban már viszonylag hamar asszimilálódtak.³⁹ A következő nagyobb beáramlás pedig a vegyipari alapanyagokat előállító Klotild Első Magyar Vegyipari Részvénytársaság 1868-as megalapításához köthető.⁴⁰ Mindkét településen a helyi ruszin/ukrán népesség mellé több hullámban érkeztek főként római katolikus német (többek között Alsó-Szászországból), magyar és szlovák szakemberek (pl. kovácsok, lakatosok), akik kváziurbánus életformát alakítottak ki.⁴¹ Bár a 19. század végére mindkét településen jórészt lezajlott a helyi, döntően német gyökerű népesség magyar nyelvű asszimilációja, identitásukat a későbbiekben is elsősorban a szakmájuk és római katolikus vallásuk határozta meg.⁴² Az 1880-as népszámlálástól kezdve a német anyanyelvű népesség már leginkább a gyorsan gyarapodó, magas természetes szaporodású izraelita közösséget jelentette.

A Tisza-völgyi összeköttetést biztosító vasútvonalát az 1. világháború után elveszítő, határmenti helyzetűvé váló településeken a szovjet időkben az üzemek tovább működtek, sőt kapacitásbővítés is zajlott. A két település üzei, a relatív jólét a környező falvakból is vonzották a munkásokat (busszal is szállították az embereket a gyárba), de a Szovjetunió egyéb részeiről is érkeztek szakmunkások, ami egyértelműen megnövelte a szláv, oroszul,

38 A távolság szerepét az iskola/óvodaválasztásban több kutatás is megerősíti, pl. Ferenc – Séra 2012. Iskolaválasztás, i.m.; Séra, 2013. Magyarok a szórványban, i.m.; Kovály Katalin – Ferenc Viktória: „Össze vagyunk mi itt keveredve”: etnikailag és felekezetiileg vegyes családok döntési stratégiái a kárpátaljai magyar szórványban. *Regio*, 2020. 28 (1). 70–105.

39 Zakar János: A máramarosi kamarai sóbánya-uradalom 1778. évi rendtartása. In: Kolossváry Szabolcsné (szerk.): *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon*. Akadémiai Kiadó: Budapest, 1975. 124–139.

40 Orosz, 2007: Szórványok, i.m. 27–28.; Hutterer Éva: A Felső-Tisza-vidék magyarságának hitélete, kulturális, nyelvi és néprajzi állapota egy empirikus vizsgálat alapján. In: Orosz, 2007. Magyarok a Tisza-forrás környékén, i.m. 66–81, itt: 67.

41 Ilyés, 2005. Szórványkutatás, i.m. 68–69.

42 Uo. 69.

ukránul beszélő népesség számát és arányát. Részből ez a népességyarapodás vetett véget a szakmunkás=magyar/német, paraszt=ruszin kettősségnek. A szakmai identitás „felhígulása”, továbbá a magyar oktatási intézmények 2. világháborút követő bezárása az etnikai határok településen belüli elmosódásához vezetett.⁴³ A magyar oktatás megszűnése, az ipari üzemek munkanyelvének orosz/ukránra válása mellett a magyar nyelvhasználat színterét tovább szűkítette, hogy a vallásgyakorlást igyekeztek ellehetetleníteni.

Az 1980-as években mindkét településen elindult a gyárak lassú, de biztos leépülése. Az üzemek, amelyek évtizedekig biztos jövőt és kiszámítható életpályáját jelentettek, az 1990-es évek elején bezártak. Az elhagyott, kifosztott gyárépületek napjainkig meghatározó elemei a településképeknek (3. ábra). Habár Nagybocksón ma is működnek kis méretű ipari foglalkoztatók, mind Nagybocksó, mind Gyertyánliget mély, posztindusztriális válsággal jellemezhető település társadalmi és gazdasági értelemben egyaránt.

3. ábra: Romos gyárépület Nagybocksón

Fotó: Orosz Sándor

A fenti két példához igen hasonló Aknaszlatina esete is. Ide a sóbányászat 18. század végi fellendülése után telepedett be nagyszámú római katolikus (magyar és német) népesség a görögkatolikus románok és izraeliták lakta Faluszlatina szomszédságába. A 19. század közepére Aknaszlatinán is végbement a heterogén eredetű római katolikusok nyelvi magyarosodása. Nagybocksóhoz és Gyertyánligethez képest azonban több jelentős különbség is mutatkozik: egyrészt Aknaszlatinán a magyarok száma mindig is magasabb volt, és

43 Uo. 69.

napjainkban is hozzávetőleg minden negyedik lakos magyar nemzetiségű. Másrészt, mivel a helyi többséget alkotó románok is kisebbséget képeztek Csehszlovákián/Szovjetunión/Ukrajnán belül, így a 20. század nagy részében a helyi presztízsviszonyok közel szimmetrikusak voltak. Ennek, valamint a szovjet időszakban dinamikusan bővülő, orosz irányítási nyelvű sóbányászatnak eredményeként a település közlekedőnyelve, lingua francája a helyben semlegesnek számító orosz lett és maradt napjainkig – számottevő orosz népesség hiányában is.⁴⁴ Aknaszlatinán a közös munkahely (sóbányászat), a vegyes házasságok magas aránya, valamint az államalkotó ukránok viszonylag alacsony száma így azt eredményezte, hogy a helyiek jellemzően legalább három nyelven beszélnek, továbbá hogy a szakmunkás identitás már a 20. század második felére felülírta az etnikai törésvonalakat.⁴⁵ Azonban Nagybecskóhoz és Gyertyánligethez hasonlóan a sóbányászat válsága, majd a bányák bezárása a 2000-es években új, a migrációra épülő megélhetési stratégiákat hívott életre, amelyek hosszabb távon megváltoztathatják a vázolt modus vivendit.

Allochton–autochton

A falu–város kettősség mellett egy másik lehetséges elemzési szempont az autochton–allochton dichotómia. Egyetértve Ilyés Zoltánnal, e tagolásnál nem is elsősorban az a kérdés, hogy hol húzzuk meg a határt a két kategória között, hanem az, hogy az adott közösségek tudatában él-e a migráció, vagy éppen a törzsökösség emlékezete.⁴⁶

Az allochton–autochton különbségtétel az egész felső-Tisza-vidéki magyarság esetében különösen releváns lehet. A máramarosi öt koronaváros (közülük ma Huszt, Visk és Técső található Kárpátalján) őshonos, református magyar közösségei már csak a felekezeti különbségek mentén is jól elkülönülnek a 18. század végétől betelepülő/betelepített, vegyes – de elsősorban német – etnikai hátterű római katolikus népességtől.⁴⁷ Ez a különbözőség nem csak a koronavárosok és a többi település között, hanem a koronavárosokon

44 Józwiak, Ignacy: Ethnicity, Labour and Mobility in the Contemporary Borderland. A Case Study of a Transcarpathian Township. *Central and Eastern European Migration Review*, 2014. 3 (1). 27–39; Palágyi Angéla: Языки межэтнической коммуникации в закарпатском Солотвине в XX-ом веке: венгерский, русский, украинский? In: Bárány, Erzsébet – Cserniczkó, István (szerk.): *Az ukrán-magyar nyelvi kapcsolatok múltja és jelene*. V. Pagyak: Ungvár, 2014. 227–245.

45 Józwiak, 2014. Ethnicity, i.m. 32.; Muşat, Nicolae: Representations of Cultural Mediation during Fieldresearch. *Dialogos*, 2011. 12 (23). 61–76.; Biczó Gábor: Az asszimiláció, a kontaktzóna és az interkulturalitás néhány elméleti kérdése a kárpátaljai etnikai együttélési helyzetek vizsgálatában. *Szellem és Tudomány*, 2014. 5 (1). 85–96.

46 Ilyés, 2005. Szórványkutatás, i.m. 65.

47 Kocsis Károly: *Kárpátalja mai területének etnikai térképe 1941, 1999*. MTA FKI – MTA KKI: Budapest, 2001.

belül is megfigyelhető. Ma már Huszt magyarságán belül többségben vannak, Técsőn jelentős, a falusiasabb Visken pedig 15% körüli kisebbséget alkotnak a – javarészt német származású – római katolikusok, akik 1785-től több hullámban települtek be, majd a magyar oktatási és templomnyelvnek köszönhetően a 19. század végére elmagyarosodtak.⁴⁸

A 18. század végi betelepítések eredményeként számos településre érkezett német (kisebbrészt szlovák, magyar, valamint a Tisza-völgyi vasút építésekor olasz) római katolikus szakmunkás népesség. Főként vasipari munkások (Gyertyánliget, Terebesfejrátok), sóbányászok (Aknaszlatina, Kerekhegy) és erdőmunkások (pl. Kőrösmező, Rahó, Taracköz, Tiszabogdány) telepedtek a térségbe.⁴⁹ De nemcsak az őshonos és a betelepített lakosok közt figyelhető meg – gyakran felekezeti alapon artikulálódó – különbség, hanem a különböző hullámokban betelepített népességben belül is. Rahó Cipszeráj városrészének lakói például jelentősen eltérő identitással jellemezhetők, mint a város többi magyar/római katolikus lakosai.⁵⁰

Ez a jelenség természetesen nemcsak Rahón, hanem a többi városban is megfigyelhető, ahol a magyar népesség egységes közösséggé formálódását jelentősen nehezíti a nagyfokú mobilitás. Ungváron és Munkácson az autochton rétegek mellett a magyarság jelentős része a szocializmus évtizedeiben települt be,⁵¹ napjainkban pedig a kivándorlás a meghatározó folyamat. A népesség cserélődése, e városok magyarságának időszakos, a falusi térségekből történő „újratöltődése” mellett az egységes közösséggé formálódást tovább nehezíti a városi társadalmak rétegzettségé. Hiszen például a nagyvárosokba beköltöző magyarok és utódaik – munkájuk, és az általánosan elterjedt vegyes házasságok miatt – elsősorban a saját társadalmi rétegükbe illeszkednek, és nem a magyarságba általánosan.⁵² Így a közösségszervezés, ahogy azt a falu–város különbségeknél leírt Vetrési-idézet is mutatja, nehéz, hiszen a „magyar” rendezvényeken résztvevők többnyire azon értelmiségiek közül kerülnek ki, akik lényegében maguk is egy társadalmi réteget alkotnak. És bár a templom itt is jelenthet közösségszervező erőt, amely keresztülmetszi

48 Bergner, Rudolf: In der Marmaros. Ungarische Kulturbilder. München – Leipzig, 1885.; Ilyés Zoltán: Kárpátalja németiségének településtörténete. *Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv*, 1999. 6. 85–94.

49 Orosz, 2007: Szórványok, i.m.; Ilyés, 1999. Kárpátalja, i.m.

50 Orosz, 2007: Szórványok, i.m. 23.

51 Ugyanez jellemző a Kárpát-medence többi régiójában is, amint azokat Biczó vagy Ilyés példái is mutatják. (Biczó, 2005. A szórványkérdés, i.m.; Ilyés, 2005. Szórványkutatás, i.m.)

52 Ez a jelenség lényegében megfeleltethető a nemzetközi szakirodalomban szegmentált asszimilációként leírt jelenségnek, ld. Portes, Alejandro – Zhou, Min: The New Second Generation: Segmented Assimilation and Its Variants. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1993. 530. 74–96.

a társadalmi státuszbeli törésvonalakat, az egyház szerepe, mint említettem, kisebb, mint a falvakban.

A migráció momentumja nemcsak az allochton–autochton különbségben manifesztálódik, hanem egyes közösségek belső kohéziójában, etnikus tudatában és etnikai átörökítő képességében. A szomszédos Gyertyánliget és Nagybocksó római katolikus magyarsága az 1989-es szovjet népszámlálás szerint lényegében megegyezett (421 vs. 424 fő), azonban 2001-re előbbi 491 főre nőtt, utóbbi 341 főre csökkent. A terepi tapasztalatok is azt mutatják, hogy amíg Gyertyánligeten beszélhetünk egy összetartó, valamilyen szinten szervezett magyar közösségről, ahol a misén sokszor tele van a templom (4. ábra), stabilan működik a magyar óvoda, időnként az iskolában is sikerül magyar osztályt indítani, Magyar Ház épült, és vannak a közösségért tevékenykedő személyek, addig Nagybocksón mindez – a magyar óvodát⁵³ leszámítva – lényegében hiányzik. Mi lehet ennek az oka? Fontos strukturális elem, hogy míg Nagybocksó a főút mentén helyezkedik el, Gyertyánliget zsákfalu, ahol a változások sokszor lassabbak. Nagybocksón a magyarok rekrutációja teljesen heterogén mind földrajzilag, mind etnikailag, mind időben. A helyi magyarok identitása nem feltétlenül kapcsolódik a gyárhoz és a szakmához sem. Ráadásul a magyarok szétszórtnak élnek (bár többségük a gyár körüli területeken) egy igen nagy kiterjedésű településen, ahol a templomig való eljutás akár több kilométeres út is lehet. A Tisza határfolyóvá válása és 1998 között nem volt római katolikus templom sem a településen. Ezekon túl ok és következmény egyben, hogy – Gyertyánligettel szemben – Nagybocksón elvétve találni homogén magyar családokat, akiknél ráadásul ugyanúgy jelen van a családi kommunikációban az ukrán nyelv, így a magyar nyelvhasználati szintér lényegében a templomra korlátozódik. A közösséghez tartozás és a magyar identitás tehát voltaképpen kizárólag a római katolikussághoz, a templomhoz fűződik, ezért elsősorban a pap személyétől függ a magyar közösségi élet.

53 A magyar óvoda mindkét településen valójában a katolikus Karitásztól fenntartott intézmény, ahol a magyar nyelv másodlagos szerepet játszik, mivel a gyerekek többsége nem tud magyarul. Ahogy Ilyés Zoltán is megállapította már másfél évtizede, ezek elsősorban szociális intézmények, amelyek valójában „nem magyar és nem katolikus óvodák.” (Ilyés, 2005. Szórványkutatás, i.m. 73.)

4. ábra: Vasárnapi mise a gyertyánligeti római katolikus templomban

Fotó: Orosz Sándor

Az autochton–allochton kettősség vizsgálatánál fontos szempont, hogy él-e a helyiek emlékezetében a migráció, avagy éppen az őshonosság tudata. Gyertyánligeten és Nagybocksón, a német/sváb eredet egyre inkább homályba veszik. Bár a német családnevek aránya a római katolikusokon belül igen magas, mindez reflektálatlanul marad, csakúgy, mint a visszaemlékezésekben említett, a környezet által való „lesvábozás” a Szovjetunió első évtizedeiből. A német eredet tudatának eltűnésével a bevándorlás, az ipartelepítéshez kapcsolódó betelepedés momentuma is egyre inkább halványodik; a magyar identitás pedig – implicit módon – az őshonosságot is jelenti a helyieknek.

Hasonló jelenségek figyelhetők meg Kerekhegyen, illetve a Kerekhegyről elszármazott técsőiek körében is. A római katolikusok faluba való betelepedéséhez szorosan kapcsolódó, a falu gazdasági életében egykor meghatározó sóbányászatra – ami egyébként már a 19. század végére lényegében megszűnt – már az idősebb generációk sem emlékeznek, ezáltal a bevándorlás eseménye sincs benne a helyi emlékezetben. Mindez persze összefüggésben áll azzal, hogy egyrészt a kerekhegyi római katolikus közösséget már évtizedes nagyságrendben apasztja az elvándorlás (Aknaszlatinára, Técsőre, vagy napjainkban leginkább külföldre), ami így meghatározóbbá vált a közösségi identitásban.⁵⁴ Másrészt megfigyelhető, hogy az elmúlt évtizedekben a környező ukrán településekről való beköltözés a római katolikusokat mintegy „őshonossá” tette az új beköltözőkhez képest. Ugyanakkor a helyi

54 Vö. Eröss Ágnes: Akik maradtak: pillanatfelvétel az otthon maradt közösségekről a kárpátaljai magyar szórványban. *Regio*, 2020. 28 (1). 138–170.

boldogulás nehézségei, az elhalványuló iparos–földműves különbség, valamint az új beköltözők vélelmezett alacsonyabb társadalmi státusa összességében a falu lakosságának – etnikai/felekezeti csoportoktól független – deklasszálódásához vezetett.⁵⁵

Gődényházán az autochton–allochton különbség leginkább az 1970-es évek óta beköltözött ukrán népesség (helyi magyar megnevezésben „huculok”) kapcsán artikulálódik. A vegyes, református és görögkatolikusok lakta faluban a magyarok autochtonitása nincs reflektálva a hétköznapiakban – mindez inkább áttételesen, a falu kisnemesi múltjára való hivatkozásban jelenik meg. Paradox módon a kisnemesi (azaz magyar) múltra ugyanúgy hivatkoznak a görögkatolikus magyarok, akiknek az ősei vélhetőleg csak a 18. században költöztek a faluba, tehát a reformátusokhoz képest allochton eredetűnek számítanak. Ugyanakkor az említett új bevándorlás Kárpátalja hegyvidéki területeiről (az Ökörmezői járásból) fontos különbségtételt jelent a falu társadalmán belül, adott esetben felülírva az etnikai különbségeket.

Sziget–diszperz–tömbperemi helyzet

Fontos tagoló tényezőnek számít az adott közösség térbeli pozíciója, a tömbtől való távolsága. Azonban fontos látni, hogy a kárpátaljai szakirodalomban, valamint Ilyés Zoltán által is alkalmazott hármastagolás nem pusztán a földrajzi helyzetre, hanem az etnikai arányokra is utal, amit Molnár József korábban bemutatott tagolása, nyelv-sziget-értelmezése bizonyít a legjobban. Hiszen sziget csak az lehet, ahol kellően nagy arányban/számban vannak magyarok. Tehát a sziget nem pusztán elhelyezkedést jelent (tömbtől távolabb), hanem az adott közösség „életképességét”, önfenntartási, önreprodukciós képességét is. Ebben az – inkább csak Kárpátaljára alkalmazható – tagolásban a tömbperem jelöli azokat a településeket, ahol még a nyelvhatárhoz közel viszonylag magas a magyarok száma/aránya, a diszperz pedig a klasszikus szórvány, ahol a magyarok aránya 20% alatti. Természetesen ebben a rendszerben is van néhány nehezen elhelyezhető település: például a tömbperemi elhelyezkedésű, de a helyi arány (1–5%) szerint diszperz települések, valamint a felső-Tisza-vidéki nagyobb, autochton magyar közösségek (pl. Técső, Aknaszlatina).

A földrajzi helyzet, a tömbtől való távolság sok szempontból meghatározó a szórvány értelmezésében. Ahogy Ilyés Zoltán is írja, „*a Kárpát-medencei összmagyar diskurzusban, a tudományos, politikai és laikus nyilvánosságban valamiféle hallgatólagos közmegegyezés szerint minden szórvány, ami nem a tömbmagyarsághoz tartozik, amelyet bizonyos diszperzió, térbeli*

55 Vö. Ilyés, 2005. Szórványkutatás, i.m. 69.

*keveredettség – érzelmesebben megfogalmazva –, magárahagyatottság jellemez.*⁵⁶ A tömbtől való távolság különösen jelentős az asszimiláltság, a nyelvállapot szempontjából.

Míg a tömbperemi és sziget helyzetű magyar közösségekben a magyar nyelv szerepe – etnikai arányoktól függően – viszonylag jelentős is lehet, és főként csak a vegyes házasságokból származók esetén figyelhető meg a korlátozott magyar, vagy kizárólagos ukrán nyelvtudás, addig a tömbtől távoli, elsősorban felső-Tisza-vidéki településeken a magyar nyelv szerepe jóval kisebb. A nyelvhasználat színterei beszűkültek, a magyar nyelvet aktívan beszélők sokszor az idősebb generációkra korlátozódnak. A Felső-Tisza-vidék egyes szórványközösségei körében napjainkra a templom az utolsó nyilvános magyar nyelvhasználati színtér. Ezen településeken megfigyelhető, hogy a magyar mintegy szakrális nyelvvé vált,⁵⁷ azaz a templomon belül egymással még magyarul beszélők a templomon kívül már átváltanak ukránra (vagy annak helyi dialektusára), illetve hogy a – vegyes házasságból, sőt esetenként a homogén magyar családból származó – fiatalabb hívek valójában már nem értik a magyar nyelvet vagy hiányos a nyelvtudásuk. Mivel a magyar oktatási intézményekben is nagy számban vannak jelen olyan vegyes házasságból, vagy homogén ukrán házasságból származó tanulók, akik nem vagy alig beszélnek magyarul, ezért az oktatásban és a fiatalok egymás közötti kommunikációjában is meghatározó szerepet játszik az ukrán.⁵⁸

A nyelvállapotot kiválóan tükrözi a temetők nyelvi tájképe. A Felső-Tisza-vidéken számtalan magyar sírfelirat szerepel nyelvileg hibásan, magyartalanul, vagy kevert írásmóddal (5. ábra), ami jól mutatja, hogy ezeken a településeken a magyar írásbeliség – az intézményes magyar nyelvű oktatás 1945 utáni teljes leépítésével – lényegében hiányzik, de sok magyar nemzetiségű számára a magyar nyelvű kommunikáció is nehézségeket okoz.⁵⁹

56 Uo. 64.

57 Orosz, 2007: Szórványok, i.m. 12–13.; Panykó Mária: „Ez egy érzés, hát mégis, hogy magyarul!” A Felső-Tisza-vidék kárpátaljai részének helye és szerepe a magyar kultúrkörben. In: Orosz Ildikó (szerk.): *Magyarok a Tisza-forrás környékén. A felső-Tisza-vidéki magyarok anyanyelvi-oktatási helyzete egy kutatás tükrében*. PoliPrint: Ungvár, 2007. 45–65, itt: 53.; Ilyés, 2005. Szórványkutatás, i.m. 73.

58 Ilyés, 2005. Szórványkutatás, i.m.; Séra, 2013. Magyarok a szórványban, i.m.; Papp Z., 2015. Oktatás a (nyelv)határon, i.m.; Eröss Ágnes – Ferenc Viktória – Kovály Katalin – Orosz Sándor – Tátrai Patrik: Helyzetkép a kárpátaljai magyar szórványról. In: Ferenc Viktória – Kovály Katalin (szerk.): *Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után*. BGA: Budapest, 2020. 89–133.

59 Eröss et al., 2020. Helyzetkép, i.m.

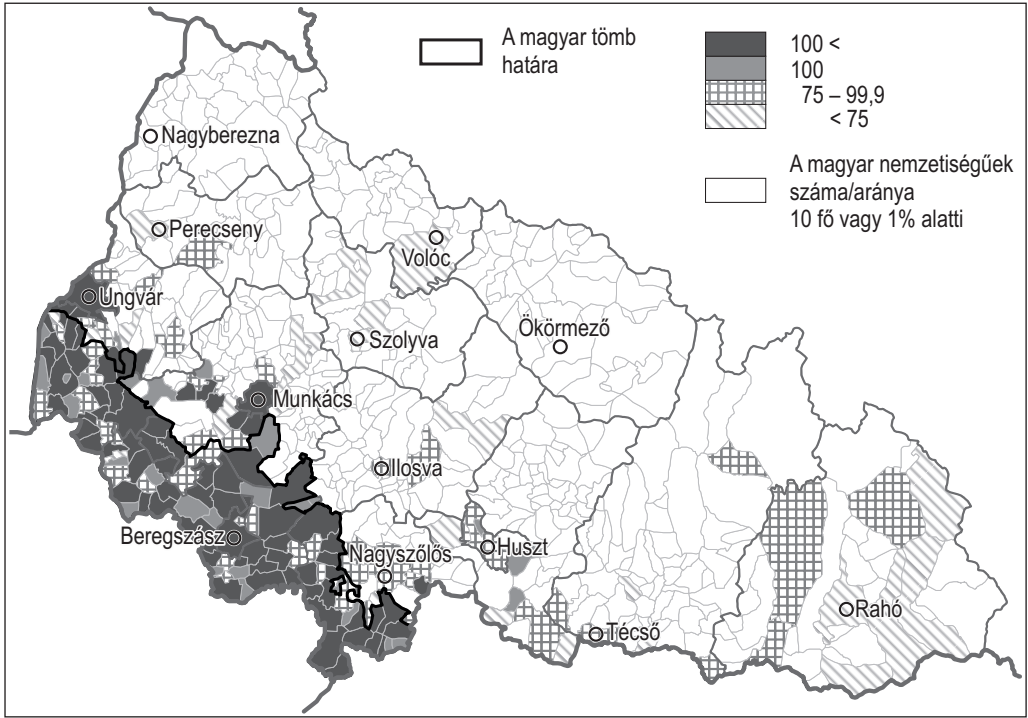

5. ábra: Sírfelirat Nagybocksón

Fotó: Ferenc Viktória

Utóbbi átvezet minket az asszimiláltság jelenségéhez, mértékéhez, melynek egyik kiváló indikátora a népszámlálásokon magukat magyar nemzetiségűnek vallóknak a magyar anyanyelvűekhez viszonyított aránya. A Kárpát-medence nagy részén, így Kárpátalján is jellemző, hogy a szórványban a magyar nemzetiségűek száma meghaladja a magyar anyanyelvűek számát, ami a nyelvcsere és az asszimiláció egyik jele. A 6. ábrán jól látszik, hogy Kárpátalján a szórványtelepüléseket általában a magyar nemzetiségűek, míg a tömb településeit a magyar anyanyelvűek többsége jellemzi. Minél inkább távolodunk a tömbtől, annál több olyan települést találunk, ahol a különbség igen jelentős: a magyar nemzetiségűek száma akár 2-3-szorosan meghaladja a magyar anyanyelvűek számát. Természetesen a tömbön kívül is találunk olyan eseteket, ahol a magyar anyanyelvűek száma meghaladja a magyar nemzetiségűekét. Ezek azok a települések, ahol vagy jelentős számban élnek magyar nyelvű cigányok (pl. Nagylucska: 2001-ben 10 magyar nemzetiségű és 314 magyar anyanyelvű; Póсахáza: 20 magyar nemzetiségű és 114 magyar anyanyelvű), vagy a többes kötődésű, nyelvében korábban elmagyarosodott görögkatolikus népesség (pl. Gődényháza: 241 magyar nemzetiségű és 284 magyar anyanyelvű)⁶⁰ okozza a különbséget.

⁶⁰ Tátrai Patrik – Eröss Ágnes – Kovály Katalin: „A görögök magyar nyelvű ukránok.” Az etnikai identifikáció és kategorizáció változó mintázatai a kárpátaljai magyar szórványban. *Regio*, 2020. 28 (1). 106–137.

6. ábra: 100 magyar nemzetiségűre jutó magyar anyanyelvűek száma Kárpátalján 2001-ben

A tömbtől távoli, „diszperz” szórványtelepülésektől jelentősen különböznek a nyelvszigetként emlegetett helységek. Míg a „klasszikus” szórványnak is tekinthető diszperz – főként felső-Tisza-vidéki – településeken mind a tágabb régió, mind a település, mind a településen belüli etnikai térrend alapján többnyire keverten élnek, addig a szigetként aposztrofált településeken belül sokszor jól behatárolható negyedekben, utcákban tömörülnek a magyarok.⁶¹ Ez a helyzet kedvezőbb mind az etnikai határfenntartás, mind a magyar intézmények működtetése szempontjából, így részben eme kompaktabb településen belüli elhelyezkedésnek köszönhető a magyarok magasabb aránya is. A fentiekből következően sem a helyiek, sem a kárpátaljai magyar közösség nem szórványként tekint ezen településekre.⁶²

A diszperz és sziget helyzetű szórványokkal szemben a tömbperemi szórványtelepülések rendkívül sokszínűek eredetüket, helyzetüket, jelenlegi dinamikájukat tekintve. A magyar–ukrán nyelvhatár nyugati szakaszán az ungvári szuburbanizáció, városból történő kiköltözés változtatta vegyessé néhány, korábban közel homogén település etnikai arculatát. Eme folyamat részeként több település is egyértelműen szórvánnyá vált (pl. Minaj,

61 Orosz, 2007: Szórványok, i.m. 11.; Séra, 2013. Magyarok a szórványban, i.m.

62 Orosz, 2007: Szórványok, i.m. 11–12.

Ketergény, vagy a már korábban is vegyes lakosságú Baranya, Kereknye, Órdarma), miközben jó néhány, a kutatásunkban még a tömbhöz sorolt településen is 50% alá csökkent a magyarok aránya (Koncháza, Homok, Ungtarnóc, Korláthelme).

Miközben az egykori ungi nyelvhatáron az elmúlt évtizedek migrációja hozott jelentős változást, az egykori ugocsai nyelvhatár falvaiban elsősorban a görögkatolikus népesség változó önbesorolása miatt alakult át jelentősen az etnikai szerkezet. Így napjainkra egyértelműen szórvánnyá vált a tömbtől távolabb eső Tekeháza, Gődényháza és Királyháza, de a tömb szélén elhelyezkedő Fancsikán és Feketeardón is kisebbségbe kerültek a magyarok.

A falusi térségek mellett fontos megemlíteni a tömbperemi városokat is (Ungvár, Munkács, Nagyszőlős), amelyek etnikai arculatának formálódásában szintén kulcsszerepet játszott a migráció, valamint a hatalomváltásokat követő lojalitás- és identitásváltás.

A tömbperemi szórványok kialakulása azonban nem csak „regresszióval”, azaz a magyar népesség asszimilációjával, vagy a nem magyar népesség beköltözésével történt az elmúlt évtizedekben. A tömb pereme (avagy más megközelítésben az ukrán–magyar nyelvhatár) mentén végig megtalálhatók azok a települések, ahol a magyarok aránya sosem volt jelentős, de napjainkban meghaladja az 1%-ot. Ezek egy része a közigazgatási változások révén önállósodott az elmúlt évszázadban (pl. a Dercenből levált Alsókerepec, vagy a Kereknyéből önállósodott Kincses). A magyar szórványok közé sorolhatjuk azokat az alapvetően ukránlakta településeket is, ahol a magyar népesség jelenléte, bár minimális, mégis szinte folyamatos. Ez persze nem jelent feltétlenül őshonosságot, inkább beházasodással újratermelődő (mikro)szórványokat (pl. Csomafalva, Tiszahetény). A mindig is meglevő, ám kis léptékű (azaz egyéni mozgást eredményező) beházasodás mellett egy másik altípus a házvásárlási lehetőség miatti családos beköltözés. A beházasodás mellett ez volt például a magyarok betelepülésének egyik fontos módja az ortodox ruszin telepítésű Oroszvölgyben, ahova a szomszédos Mátyfalváról költöztek magyarok a szovjet időszak lakásépítéseket korlátozó periódusában.⁶³

63 Keményfi Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban: etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei*. Kossuth Egyetemi Kiadó: Debrecen, 2004. 241–243.

Összegzés helyett: kísérlet a kárpátaljai szórvány átfogó tipizálására

A fenti tagolási lehetőségek és a konkrét példák világosan mutatják, hogy a szórványnak címkézett konglomerátumban számtalan fejlődési út létezik, melyeket a strukturális tényezők mellett a helyi sajátosságok alakítottak. Éppen ezért én is úgy vélem, hogy nem létezik egy teljes magyarázó erővel bíró tipizálás, amely alapján világosan elkülönülő csoportokba lehetne osztani a szórványnak tekintett településeket. Mégis, a következőkben – összegzés helyett – kísérletet teszek a főbb, egymással esetenként összemosódó alaptípusok felvázolására és rövid jellemzésére. Teszem mindezt részben kvantitatív jellemzők figyelembevételével, részben kvalitatív alapon, mivel a pusztán kvantitatív besorolási kísérletekhez (pl. klaszteranalízis) meglehetősen kevés az elemszám,⁶⁴ továbbá a fejlődési utak komplexitása számokkal és adatokkal nehezen leírható. A bemutatás sorrendje nem tekinthető semmiféle rangsornak, alapját a tömbtől való távolság képezi (7. ábra).

1. Tömbperemi regressziós szórványok⁶⁵

E települések magyarsága jellemzően autochton; Királyházát leszámítva elsősorban kisebb méretű falvak tartoznak ide (1. táblázat). A magyarok aránya viszonylag magas. A magyarok arányának elmúlt évtizedekbeli csökkenése két fő tényezőre: az ukrán népesség bevándorlására (főként az ungi nyelvhatáron), valamint a görögkatolikus népesség identitásváltására vezethető vissza (ugocsai nyelvhatár). Magyar intézményekkel való ellátottságuk – összefüggésben a magyar közösségek alacsony népességszámával – részleges: magyar iskola egyik településen sincs, ellenben magyar óvodák a legtöbb helységben megtalálhatók.

2. Tömbperemi városok

E csoportba három város, Ungvár, Munkács és Nagyszőlős tartozik. Magyar lakosságuk – mint minden városé – vegyes rekrutációjú (azaz több hullámban érkezett). Tömbperemi elhelyezkedésüknek köszönhetően a magyar lakosság utánpótlása a környező falusi térségekből mindig is számottevő volt, így a magyarok száma jelentős. Ennek is köszönhető, hogy a magyar intézményekkel való ellátottságuk teljes, vagy közel teljes. A magyarok aránya ugyanakkor viszonylag alacsony.

64 Az eddigi különböző lehatárolási kísérletek alapján a szórványtelepülések száma a legtagabb értelmezés szerint is csak 63. A szórványtelepülések tipizálásakor azonban nem vettem figyelembe azt a 8 települést, ahol sem a jelenkori, sem a történeti adatok alapján nem volt számottevő magyar népesség.

65 Baranya, Gődényháza, Kereknye, Katergény, Királyháza, Minaj, Ördarma, Tekeháza.

3. Tömbperemi „új” szórványok⁶⁶

E falvak a magyar tömb közelében helyezkednek el. Az elmúlt másfél évszázadban a népszámlálások szerint általában végig volt valamekkora, jellemzően alacsony számú és arányú magyar lakosságuk. E népesség általában beházasodással, munkavállalással került az adott településre, hamar asszimilálódott, de a tömb közelsége miatt folyamatos az egyéni, főként házasodási migráció. E csoport egy altípusát a tömbperemi településekre beköltöző magyar nyelvű cigány népesség jelenti. Egy másik alcsoportot képeznek azok a Munkács környéki német falvak, ahol bár a német lakosság magyar nyelvi asszimilációja nem vagy csak részben ment végbe, a lakosság nagy része beszélt magyarul, kisebb része pedig magyarnak vallotta magát a 20. század folyamán. Egyes településeken a magyar nyelv a templomban is megjelent. Mindezek ellenére a szakirodalom⁶⁷ e csoport településeinek többségét nem tartja számon szórványként vagy magyarlakta településként. Magyar intézményi ellátottságuk általában nincs, mindössze Alsókerepecen zajlik óvodai fejlesztés napjainkban. Az egykori német falvakat leszámítva sem római katolikus, sem református gyülekezetek nincsenek. A magyarok alacsony száma és aránya, a döntően allochton települési háttér, valamint az intézmények hiánya együttesen azt eredményezik, hogy a helyi magyarság asszimiláltsága nagyfokú, amit leginkább a magyar anyanyelvűek és nemzetiségűek különbözete számszerűsít.

4. Nyelvszigetek

Öt népesebb települést soroltam ide: Beregrákost és a vele egybeépült Kajdanót, Visket, Técsőt és Aknaszlatinát. A tömbtől távolabb helyezkednek el, azonban e közösségek autochtonitása és kompakt települése következményeként a magyarok aránya napjainkban is viszonylag magas (1. táblázat). Mindez – Kajdanót leszámítva – biztosítja a magyar intézményi ellátottságot. A nyelvszigetek magyarsága többnyire középkori eredetű református, de a későbbi bevándorlási hullámok jelentős római katolikus közösségeket is létrehoztak.

5. „Klasszikus” diszperz szórványok⁶⁸

Nagy részük felső-Tisza-vidéki, a 18–19. századi bevándorlás által létrejött vegyes etnikai rekrutációjú, római katolikus közösség (Huszton reformátusok is), amely a 20. századra elmagyarosodott, napjainkra pedig egyre inkább elukránosodik. E szórványtelepülések jellemzően közepes méretűek: nagyobb falvak, városi típusú települések, kisvárosok. A magyarok száma alacsony vagy közepes, arányuk sehol sem éri el a 15%-ot. Magyar intézményi ellátottságuk általában csak alapszinten biztosított: a legtöbb településen megtalálható

66 Alsókerepec, Alsóschönborn, Csomafalva, Felsődomonya, Felsőkerepec, Kincses, Oroszvölgy, Pósháza, Tiszahetény, Tizasásvár, Unghosszúmező, Veréce, Vinkovo.

67 Orosz, 2001. Anyanyelvi/anyanyelvű oktatás, i.m.; Botlik – Dupka, 1993. Magyarlakta települések, i.m.

68 Bustyaháza, Gyertyánliget, Huszt, Körösmező, Nagybocksó, Rahó, Szolyva, Taracköz, Terebesfejrpaták, Tiszabogdány.

magyar óvoda és vasárnapi iskola mellett magyar iskola működik Huszton, Kőrösmezőn, Rahón és Szolyván. A „klasszikus” szórványt – a magyarok viszonylag magas száma, valamint törzsökösségi tudata ellenére – az előrehaladott asszimiláció jellemzi, ami elsősorban a tömbtől való nagyobb távolság, a nem kompakt település, és ezek folyományaként az ukránokkal való nagyobb érintkezési felület, valamint a hiányos magyar intézményrendszer eredménye.

6. Eltűnő szórványok, egyéb mikroszórványok⁶⁹

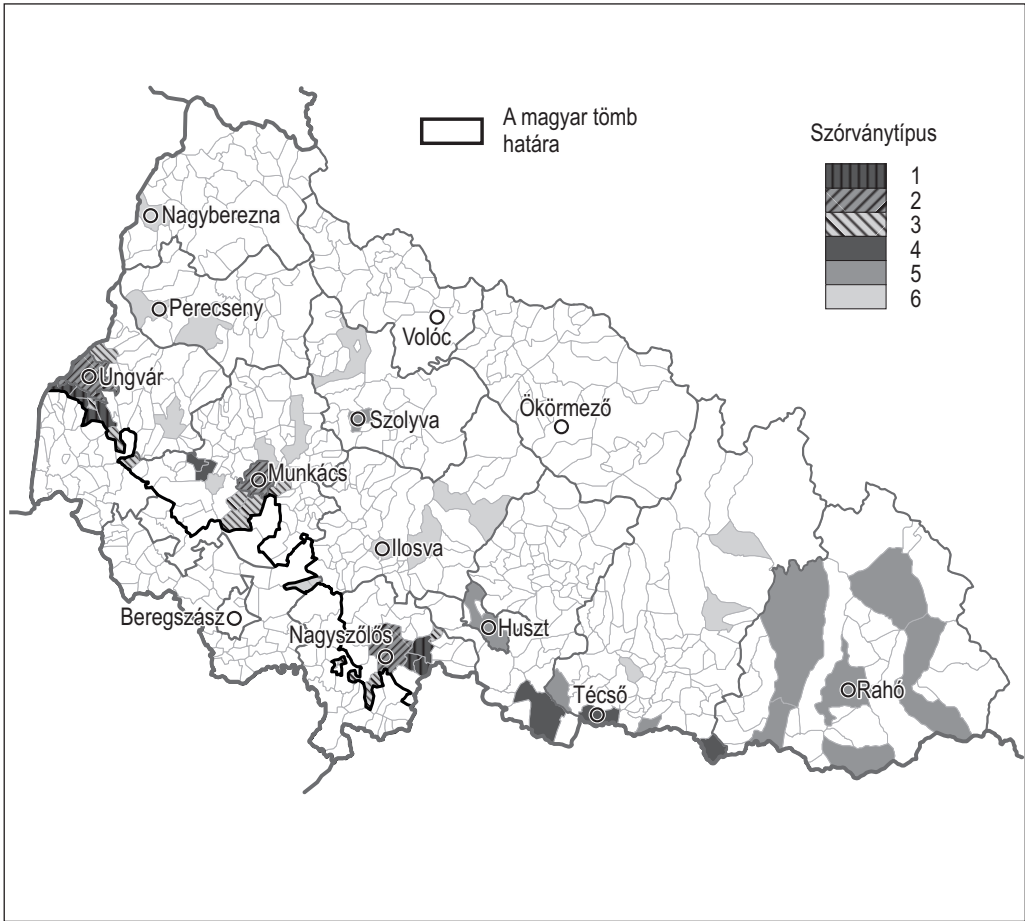
Főként a Latorca és a Borzsa völgyének egykori iparos szórványait, illetve Kárpátalja hegyvidékének egyéb kisméretű (50 főt meg nem haladó) magyar közösségeit soroltam ebbe a csoportba, ahol a magyarok aránya minimális, jellemzően nem éri el az 1%-ot sem. Nem vettem figyelembe a szakirodalom által elsősorban felekezeti alapon – tévesen – magyarlaktának minősített településeket,⁷⁰ amelyekben a római katolikusok valójában szlovák,⁷¹ illetve német anyanyelvűek,⁷² és amelyekben a legutóbbi népszámlálás sem talált ötnél több magyar nemzetiségű lakost. A 6. csoportba tartozó települések között egyaránt találunk regressziós, asszimilálódó közösségeket, valamint az elmúlt évtizedek munka- és házassági migrációja révén létrejött kisebb koncentrációkat. A magyar nyelv részben és legfeljebb a római katolikus pasztoráció során jelenik meg. Magyar intézményeik nincsenek, bár a közelmúltban több település is részesült a Kárpát-medencei Óvodafejlesztési Programból (Bilke, Dolha, Nagyberezna, Perecseny). Mivel ebbe a szórványtípusba a legkisebb, illetve térbelileg szétszórt – ám a tömbtől általában messzebb elhelyezkedő – magyar közösségek tartoznak, így kevésbé meglepő, hogy e szórványok asszimiláltsági foka a legmagasabb a bemutatott típusok közül.

69 Alsóremete, Bilke, Dolha, Dombó, Felsőremete, Kölcsény (Frigyesfalva), Ilosva, Kerekhegy, Királymező, Nagyberezna, Perecseny, Polena, Szentmiklós, Szerednye, Turjaremete, Újdávidháza.

70 Ld. Botlik – Dupka, 1993. Magyarlakta települések, i.m. 263–274.; Orosz, 2001. Anyanyelvi/anyanyelvű oktatás, i.m. 76. Egyes esetekben (pl. Ilonca) sem a jelenkori, sem a történeti népszámlálási adatok nem mutatnak olyan római katolikus vagy református felekezetű magyar népességet, ami alapján indokolt lenne szórványnak besorolni a települést.

71 Antalóc, Klacsanó, Mélyút és Unghuta.

72 Bárdháza, Németkucsova és Németmokra.

7. ábra: Az egyes szórványtípusok elhelyezkedése Kárpátalján

Csoport	Települések száma	Települések átlagos népességszáma	Magyar nemzetiségűek száma	Magyar nemzetiségűek aránya (%)	Magyar anyanyelvűek száma	100 magyar nemzetiségűre jutó magyar anyanyelvű
1	8	2558	2103	10,3	2053	97,6
2	3	74 196	18 580	8,3	19 431	104,6
3	13	975	507	4,0	522	103,0*
4	5	6224	9871	31,7	9668	97,9
5	10	10 347	5311	5,1	4177	78,6
6	17	4442	346	0,5	265	76,6

*Pósháza adatai nélkül csak 78,2

1. táblázat: A szórványtípusok főbb jellemzői

Bár a fenti csoportosítást természetesen más módon is el lehetett volna végezni, mégis, e tagolás jól kirajzolja a szórványon belüli egyes strukturális (pl. tömbtől való távolság), fejlődési (allochton vagy autochton háttér, magyarok aránya) és asszimilációs (pl. 100 magyar nemzetiségűre jutó magyar anyanyelvű) különbségeket. De azt mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a fenti értékek átlagok, amiktől a helyi sajátosságok hatására akár jelentős eltérések is mutatkozhatnak. Mindez pedig újfent rávilágít arra, hogy a szórvány meglehetősen heterogén, éppen ezért nincsenek is univerzális megoldások a szórványkérdésre.